

EKI MŰHELYTANULMÁNYOK 1.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

KÉTSZERESEN ÁRTATLANUL BÜNTETVE

*Magyarországi németek
magyar koncentrációs táborokban
(1950–1953)*

ERŐSZAKKUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST, 2024

Az EKI Műhelytanulmányok
a Miniszterelnökség és a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.
támogatásával jelenik meg.

MINISZTERELNÖKSÉG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ISSN 3057-9023
ISBN 978-615-6699-07-7

© Erőszakkutató Intézet, 2024
© Ungváry Krisztián

Kiadja az Erőszakkutató Intézet
Felelős kiadó: Gellért Ádám
Szerkesztette: Fóris Ákos – Marosvári Attila
Nyelvi lektor: Jung Eszter
Tipográfia: Czeizel Balázs
Tördelőszerkesztő: Jeges Erzszi

Tartalom

BEVEZETÉS	5
AZ INTERNÁLÓTÁBOROK LÉTREHOZÁSA MAGYARORSZÁGON	6
ELBOCSÁTÁS A HADIFOGSÁGBÓL ÉS ÚJABB RABSÁG	7
AKIK MEGMENEKÜLTEK AZ INTERNÁLÁSTÓL	14
A MAGYARORSZÁGI NÉMET FOGLYOK SZOCIÁLPROFILJA	17
A RABSÁG MINDENNAPJAI	25
A TÁBOROK FELOSZLATÁSA	32
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	34

BEVEZETÉS

A névtelen, csak számmal nyilvántartott politikai fogoly nem ismeretlen a 20. század történetében.¹ Az a tény azonban, hogy 1950 és 1953 között ilyen típusú fogva tartás Magyarországon is létezett, messzemenően ismeretlen. Az álcázó jellegű „internálótábor” kifejezés olyan koncentrációs táborokat rejtett, amelyekben több mint háromezer főt tartottak rab-ságban mindenfajta ítélet nélkül. Súlyos fizikai munkát kellett végezniük és teljesen jogfosztottak voltak. A foglyok még az országon belüli rokonaikkal sem levelezhettek. Jogi szempontból ez a helyzet tehát azonos azzal, ami a korai náci koncentrációs táborokat jellemezte. A rabok egy jelentős csoportja kétszeresen is ártatlanul bűnhődött: először akkor, amikor a magyar állam besoroztatta őket a Waffen-SS soraiba és háborúba küldte, másodszor pedig akkor, amikor ugyanaz a magyar állam elítélte őket ezért. Az érintettek nem kevesebb, mint kilenc éven keresztül kényszerültek emberhez méltatlan körülmények között, rabszolgaként élni. Ez a kollektív szenvedéstörténet még a magyar pártállami diktatúra történetében is szinte példátlan.

Görbedi Miklósnak a rendszerváltás éveiben közreadott, úttörő munkáit leszámítva a tiszalöki táborban fogva tartott magyarországi németekről alig jelent meg tudományos feldolgozás. Az a néhány írás, amely sorsukkal kapcsolatban született, elsősorban az 1953. október 4-i tiszalöki sortűzre,

¹ Összefoglaló jelleggel lásd Snyder, 2012.

illetve magának a tábornak a létrehozására koncentrált.² Ez a tanulmány döntően a Görbedi-kötetek megjelenése óta kutathatóvá vált állambiztonsági iratokra támaszkodva, elsősorban az internáltak szociális helyzetéhez, valamint a táborok működésének részleteihez szolgáltat új adalékokat.

AZ INTERNÁLÓTÁBOROK LÉTREHOZÁSA MAGYARORSZÁGON

Rabmunkáltatásra esetenként már 1945-től sor került, azonban GULAG-jellegű intézmény 1949-ig nem létezett.³ Csak ebben az évben indult meg a magyar kényszermunkatáborok intézményes kialakítása.

1948. szeptember 15-én a politikai rendőrséget, pontosabban a rendőrség államvédelmi osztályát (ÁVO) önálló, miniszteri szintű hatósággá szervezték át. Új neve Államvédelmi Hatóság (ÁVH) lett. Az ÁVH így első- és másodfokú döntéseket is hozhatott, önállóan dönthetett internálásról és komolyabb fegyveres erővel is rendelkezett. Irányító testülete elvileg a Minisztertanács lett volna, a gyakorlatban azonban személyesen Rákosi Mátyás felügyelte a hatóság működését.

A magyar nehézipar erőltetett kiépítése és az új világháborúra való készülődés egyre több munkaerőt igényelt. Ez a munkaerőszükséglet viszont hagyományos úton nem volt biztosítható. Ebből – és a politikai foglyok egyre növekvő számából – következett a kényszermunka felértékelődése. 1951. december 1-én hozták létre a Közérdekű Munkák Igazgatóságát (KÖMI). Az ártalmatlannak tűnő rövidítés valójában a GULAG-rendszert működtető intézményt takarta, amely átvette az Igazságügyminisztérium korábbi ezzel kapcsolatos feladatköreit is. A KÖMI vezetője egy tapasztalt GULAG-specialista, Garasin Rudolf lett.⁴

² A témába vágó publikációk felsorolását lásd tanulmányom irodalomjegyzékében.

³ Glavnoje upravlenyije iszpravityelno-trudovih lagerej, a Javító-nevelő Munkatáborok Főigazgatósága.

⁴ Garasin Rudolf (1895–1969) nyomdász, 1915-től orosz hadifogságban, 1917-től kommunista és a Cseka munkatársa, később vezetője, a II. világháborúban az NKVD tisztje, majd a rabmunkáltatás felelőse, illetve a Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnokságának vezetője, 1957–1961 között mongóliai nagykövet.

A munkatáborok belső helyzetét a pártvezetés már 1948–1949 között is többször vizsgálta, és azt túlságosan lazának ítélte meg. Ezek az intézmények 1950. május 5-én a rendőrségtől az ÁVH kezelésébe kerültek. Ez egyben az őrizet körülményeinek radikális szigorításával is járt. Az ablakokat berácsozták, az őrizetesekek csak hátratett kézzel és lehajtott fejjel közlekedhettek a táborok területén belül. A látogatási lehetőség és a postához való jog megszűnt.

Amikor az első magyarországi német hadifoglyok hazaértek, akkor a börtönök már teljesen az ÁVH kezelésében voltak. A jelszó – *„Ne csak őrizd, gyűöld!”* – ekkor már mindenütt kötelező érvényű volt. 1950 nyarán már mintegy 4000 fogoly raboskodott kényszermunkatáborokban. Az év végére ez a létszám 12 000 főre nőtt, 1951. április 2-ára pedig elérte a 17 614 főt.⁵

A magyar GULAG-rendszer nyolc nagyobb és több tucat kisebb hortobágyi táborból állt. Kistarcsának az elosztóhely szerepe jutott. A nagyobb munkatáborokat Tiszalökön, Recskén, Bernátkúton, Kazincbarcikán, Sajóbátonyban, Inotán és Oroszlányban szervezték meg.⁶ A recski tábor minden többtől különbözött, mert ezt nem csak munkatábornak, hanem megsemmisítő tábornak tervezték. Recsk kivételével az összes többi tábor között működött egyfajta cirkuláció, a rabokat ugyanis rendszeresen átírányították.

ELBOCSÁTÁS A HADIFOGSÁGBÓL ÉS ÚJABB RABSÁG

A magyar állampolgárságú hadifoglyokat több hullámban bocsátották el a Szovjetunióból. 1949-re többségük hazatérhetett. Csak az állítólagos háborús bűnösök és kémek, csendőrök, rendőrök, vezérkari tisztek, hadbírák, Waffen-SS tagok, és más gyanúsak tekintett személyek maradtak fogóságban.

A szovjet–magyar határon minden hazairányított foglyot ellenőriztek, és akit Waffen-SS tagként, rendőrként vagy csendőrként azonosítottak be, visszafordították. Végleges elbocsátásuk 1950 őszén történt meg. Erre a

⁵ MNL OL, M-KS 276 f. 65/324 ő. e.

⁶ Lásd Eötvös–Hegedüs, 2006.

1. kép

*A 17 éves Ringhoffer József és hasonló korú katonatársai 1944 augusztusában
(a szerző magánarchívumából)*

szovjet belügyminisztérium 1950. október 21-i parancsa teremtett alapot. A parancs összesen 13 961 magyar hadifogoly és internált⁷ elbocsátásáról rendelkezett. A repatriálásra a 304. számú máramarosszigeti átmenő tábor⁸ot jelölték ki, az akciót 1950. november 15. és december 15. között kellett lebonyolítani.

⁷ Esetükben zömmel magyarországi német nemzetiségű elhurcolt civilekről volt szó.

⁸ Varga, 2009: 180. Lásd még Varga, 2006: 468.

A magyar kimutatásokból csak annyi rekonstruálható, hogy 1951 elejéig összesen 3548 hadifogoly repatriálása történt meg.⁹ Közülük 700 személyt szabadon bocsátottak, a többieket internálták. A szovjet hatóságok az érintetteket dokumentáció nélkül adták át a magyar félnek.

1952-ben Magyarországon 2848 volt hadifoglyot tartottak nyilván az internáltak között.¹⁰ 1953 júniusában még mindig 2344 volt hadifogoly szerepelt a nyilvántartásokban.¹¹ A különbség valószínűleg az időközben munkaképtelennek nyilvánítottak szabadlábba helyezéséből adódott. Egy 1950 végén készített statisztika szerint a 3548 repatriált közül 1835 fő volt korábban a Waffen-SS tagja (beleértve a magyar nemzetiségűeket is).¹² Közülük azonban nem mindenki származott az 1945 utáni Magyarország területéről. Magyarországra repatriálták a délvidéki illetőségű hadifoglyokat is.

A jugoszláviai – azaz délvidéki – születésűek lakhelyükre történő repatriálása politikailag lehetetlen lett volna, annál is inkább, mert Jugoszlávia már korábban minden németet nemkívánatos személynek nyilvánított, és kitelepítéssel, valamint tömeggyilkosságokkal német lakosságát teljes mértékben felszámolta.¹³ A romániai és szlovákiai illetőségűek Magyarországról utazhattak tovább lakhelyükre, ahol szabadlábba helyezték őket.

A magyarországi német hadifoglyok első kontingensei 1950. november végén érkeztek Magyarországra. Útjuk először Budapestre vezetett, ahol a Mosonyi úti rendőrségi vizsgálati fogdába („Tolonház”, a nép nyelvén „Jergli”) szállították be őket. Több hazatérő a határátlépéskor megcsókolta az anyaföldet. Ehhez képest a fogadtatás rettenetes sokkot jelentett számukra. Ez alól csak a kezdeti időszak néhány transzportja jelentett kivételt, akiket Nyíregyháza-Sóstó táborában még bajtársként kezelt az ottani őrszemélyzet. Budapesten viszont már mindenkit köztörvényes bűnözőnek tekintettek. Az ellátás annyira pocsék volt, hogy még a GULAG színvonálához képest is süllyedést jelentett.¹⁴

⁹ Tóth, 2016: 33.

¹⁰ A teljes fogolylistát lásd ÁBTL, 4.1. A-482. Az Államvédelmi Hatóság kimutatása az internálásra szánt volt hadifoglyokról.

¹¹ ÁBTL, 4.1. A-508. 5. 01-6733/53. Munkaterv az internáltak felülvizsgálatára, 1953. július 2.

¹² Tóth, 2016a: 33.

¹³ A jugoszláviai németek sorsáról lásd Wildmann, 1998; Bundesministerium, 1994.

¹⁴ Görbedi, 1989: 42.; Görbedi, 1991: 66–70. Lásd még Tasnádi Frigyes, Josef Ringhoffer, Martin Entzmann és Richter interjúk.

Tasnádi Frigyes¹⁵ arra emlékezett, hogy egy magyar rendőr őrnagy a megaláztatások miatt felakasztotta magát. *„Emlékszem arra, mennyire tisztességesen bántak az oroszok a magasabb rangú tisztekkel. nem tudtuk elhinni, hogy ilyen durva magatartás lehetséges hat évvel a háború után. Néhány tábornoknak az utat megbilincselve kellett folytatnia. El lehet képzelni, hogy mennyire rossz előérzetünk volt. Ami pedig ezután három évig következett: – Kecskemét, Kazincbarcika, Tiszalök –, azzal összehasonlítva az orosz fogság üdülésnek tűnt.”*¹⁶

A szovjetből magyar fennhatóság alá kerülés azért bizonyult rendkívül brutálisnak, mert a fogva tartás körülményei a Szovjetunióban folyamatosan javultak. 1948-tól a hadifoglyok szinte szabadon tudtak bevásárolni, esetenként ki is járhattak a táborokból, fizettek nekik munkabért, ha dolgoztak, és levelezhettek is hozzátartozóikkal.¹⁷

Mivel a Toloncház hamar megtelt, az érkezőket a kőbányai állattelepre, a budafoki borospincékbe, illetve egy váci kesztyűgyár területére szállították.

Megemlítendő, hogy azok a magyarországi németek, akik a Waffen-SS, vagy a Wehrmacht kötelékében szolgáltak, és elkerülték a szovjet hadifogságot, vagy ezt a tényt el tudták titkolni, más üldöztetésekben részesültek. Egy részüket kitelepítették, illetve sommás eljárásokban 1–3 évre internálták vagy bebörtönözték. Ezt követően azonban kiszabadulhattak. Példa egy ilyen sorsra Gál Lajos, aki el tudta titkolni, hogy a Waffen-SS tagja volt, és 1947-ben hadifogolyként hazatérhetett. Itt azonban SS-tagsága kiderült, amiért két év börtönbüntetésre ítélték. Családját a későbbi NDK-ba telepítették ki, őt pedig 1949-ben újra elítélték ugyanazért a „bűntettért”, immár öt évre. Végül 1952 júniusában kiszabadult a börtönből, és a Hortobágyon jelöltek ki számára kényszerlakhelyet – ez is jobb volt azonban, mint az a sors, ami az internáltakra várt.¹⁸ Rudolf János szintén a Waffen-SS tagja volt, de már 1944 decemberében megszökött alakulatától. Ugyan az új ma-

¹⁵ Tasnádi Frigyes 1926-ban született Budapesten, apja családnevét Zellerről 1936-ban magyarosította. 1944 október végén belépett az SS-be, mert korábban nem járt el a kötelező leventeoktatásra és a csendőrök emiatt már keresték. A 8. SS-lovashadosztály katonájaként 1944. december 21-én megsebesült, a háború végén Csehországban szovjet fogságba esett. Szabadulását követő internálása után cukrárszként helyezkedett el. A Monspart Éva által vele készített életút-interjú az Oral History Archívumban is megtalálható. Lásd OHA, 310. Tasnádi Frigyes.

¹⁶ Görbedi, 1998: 16.

¹⁷ Tasnádi Frigyes, Richter Mihály, Josef Ringhoffer interjúk.

¹⁸ Gaál Lajosról lásd ÁBTL, 3.1.9. V-113408/a. Szovjetunióból hazatért hadifoglyok; uo. V-113408/1a. Szovjetunióból hazatért hadifoglyok; uo. V-113409/5. Szovjetuniótól átvett hadifoglyok.

gyar hatóságok letartóztatták, mielőtt elérte volna lakhelyét, de mivel nem volt tetoválása,¹⁹ így csak fél évre internálták, majd feketevágásért 1950-ben rövid időre letartóztatták. Így is jobban járt, mert nem került sem a tiszalöki, sem a kazincbarcikai internálótáborba.²⁰

Jogi értelemben az elbocsátott hadifoglyokból internáltak lettek, ennek tényét azonban csak utólag papírozták le. Néhány fogoly arra emlékezett, hogy a tiszalöki táborban beszállításukkor a táborparancsnok egy beszédben azzal indokolta a fogva tartást, hogy egyik német állam sem hajlandó az érintettek befogadására.²¹ Érdekes, hogy a kommunista hatalom meg sem próbálta a fogva tartást törvénnyel vagy rendelettel alátámasztani. Még érdekesebb, hogy mindeddig semmi nyomát sem lelni annak a politikai döntésnek, amely ezzel kapcsolatban mindenképp meg kellett, hogy szülessen. Elméletileg egy ilyen ügyben az MDP Központi Vezetősége (a későbbi Központi Bizottság), illetve a Minisztertanács szintjén kellett döntenie. Ezek jegyzőkönyvei rendelkezésre állnak, de bennük ilyen döntésnek semmi nyoma sincs. Ezután nem meglepő, hogy az internálási határozatok későbbi felülvizsgálatai, illetve az internálások Nagy Imre kormánya által 1953 folyamán történő megszüntetése sem utal arra a „jogalapra”, ami alapján az internálások megszülettek.

Az internálás jogi alapjait különböző törvények és rendeletek szabályozták:

– A 302/1945. számú miniszterelnöki rendelet a „*német állampolgárok*” internálását rendelte el, azonban az 1950-ben repatriált hadifoglyok egy része soha nem volt német állampolgár.

– A 81/1945. számú, a népbíróságokról kiadott miniszterelnöki rendelet mindenkit háborús bűnösnek nyilvánított, aki magyar állampolgárként a német Wehrmacht, SS vagy Gestapo kötelékébe lépett (13. § 4. bekezdés). Büntetési tételként minimálisan öt év kényszerszolgálatát határozták meg,²²

¹⁹ Az SS katonák vércsoportját elvileg a hónalj alá tetoválták. Mivel a Wehrmachtban ilyen tetoválásra nem került sor, ennek alapján ki lehetett szűrni az SS tagjait. Azonban ez a tetoválás sem volt teljes körű: az 1944 őszén besorozottak egy részénél elmaradt. Példa erre Tasnádi Frigyes, aki annyira óvatlan volt, hogy 1945 áprilisában tetováltatta be vércsoportját, nem sejtve, hogy ez számára mennyire fatális következményekkel jár majd.

²⁰ Az érintett fia, Rudolf László szíves közlése.

²¹ Feinrich, 1981: 173.

²² Sajátos módon a gyakorlatban ezt a büntetési tételt szinte sohasem alkalmazták, hanem majdnem mindig jelentősen enyhébb büntetéseket hoztak. Az ítéletek általában 1–3 év börtönre szóltak.

azonban az internálás lehetőségét a módosított törvényszöveg már nem tartalmazta.²³ Az a tény, hogy a legtöbb magyarországi német egy német–magyar államközi szerződés következtében kényszerült német egységekben katonai szolgálatot teljesíteni, semmilyen módon nem került említésre.

– Az internálással kapcsolatos döntésre a 138.000/1945. számú belügyminiszteri rendelet alapján a területileg illetékes rendőrségnek volt joga. Azonban erről csak akkor lehetett intézkedni, ha az érintett *„korábbi vagy mostani fasiszta vagy népellenes magatartása miatt veszélyes, vagy általában akadályozza az ország demokratikus újjáépítését”*. Az internálási határozat legalább hat hónapra szólt, elbocsátásra csak mintaszerű magatartás esetén volt lehetőség, az internálás azonban legfeljebb 24 hónapra volt meghosszabbítható. Ez a rendelet azonban nem lehetett a hadifoglyok internálásának jogalapja, hiszen esetükben semmilyen egyéni vizsgálat nem történt, amely az érintettek magatartásának vizsgálatára irányult volna.

Ezzel megállapítható, hogy az elbocsátott hadifoglyok internálására még a korábbi jogi keretek között sem létezett jogalap. Ezt az exlex állapotot azonban tovább lehetett fokozni, ugyanis a legtöbb internált csak 1952-ben kapott egy formális (jogalap nélküli) határozatot arról, hogy őt internálják. Így az internáltak legalább 18 hónapig raboskodtak úgy, hogy sorsukról semmilyen hivatalos papír sem létezett.²⁴

Az internáltak kezdeti elhelyezése katasztrofális volt, amit leginkább az illusztrál, hogy a kőbányai szarvasmarhatelepen elhelyezettek között trachoma-járvány²⁵ tört ki és több mint 200 személy fertőződött meg.²⁶

Az először a Tolonházba beszállított foglyoknak minden esetben egy előre nyomtatott kérdőívet kellett kitölteniük – természetesen magyar nyelven. Összesen 34 kérdésre kellett választ adniuk, elvileg és formális szempontból ez, pontosabban az ávéház kihallgatónak a kérdőív végére kézzel odafirkantott megállapítása képezte volna későbbi fogva tartásuk alapját is. A kérdőív természetesen kitért az érintettek politikai tevékenységére és ka-

²³ A miniszterelnöki rendeletet 1945 májusában megváltoztatták, majd 1945 szeptemberében az 1945. évi VII. törvény helyezte ezt hatályon kívül.

²⁴ Tasnádi Frigyes, Josef Ringhoffer, Martin Entzmann szíves közlése. Ezt az egyes vizsgálati dossziék, amelyeket munkám forrásjegyzékében is közlök, minden személynél alá is támasztották.

²⁵ A trachoma-járvány, más néven szemcsés kötőhártyagyulladás vakságot is okozó szembetegség volt, alapvetően hiányos higiéniai körülmények segítik elterjedését.

²⁶ Görbedi, 1991: 69.

tonai szolgálatára. A 33. kérdés a következőképp hangzott: *„Hol szándékozik letelepedni és mivel szándékozik foglalkozni”*. A korábbi cukrásztanonc, Tasnádi Frigyes (a kérdéses időpontban 24 éves) erre a kérdésre 1950. december 16-án mit sem sejtve azt válaszolta, hogy *„még nem tudom, mihez kezdek”*. Az ismeretlen ÁVH-s kihallgató verdiktje a kérdőív alján így hangzott: *„Szovjet csapatok ellen harcolt. Javaslat: internálás.”* Ennél sokkal részletesebb indoklás – leszámítva azokat a negatív minősítő jelzőket, amelyeket a kihallgatottak kapcsán vizsgálóik papírra vetettek – egy aktában sem található.²⁷ Érdeemes hozzátenni, hogy Tasnádi csak 1944 őszén jelentkezett az SS-be és ezt azért tette, mert a magyar hatóságok már keresték mint katonaszökevényt, és a büntetés elől kívánt menekülni.

Mivel a többi fogolyra is jellemző annak tartalma, ezért érdemes Tasnádi aktáját részletesebben bemutatni. Abban csak 1952. február 22-i dátummal található egy formális internálási határozat, amit Juhász László ezredes, az ÁVH Vizsgálati Osztályának vezetője írt alá.²⁸ Ezeket a sablonhatározatokat 1952 februárja és augusztusa között minden őrizetes dossziéjába iktatták. A határozat indoklása így hangzott: *„Mint az SS tagja, az érintett háborús bűncselekményeket követett el, amiért az állam védelme okán internálása indokolt”*. Jogalapként az 1929. évi XXX. törvény 56.§ (1) b) pontját adták meg. Ez a paragrafus lehetővé tette egy határozat azonnali és fellebbezést kizáró végrehajtását, *„ha a haladéktalan végrehajtás fontos közérdekből, avagy közveszély vagy helyrehozhatatlan kár elhárítása végett szükséges”*. Ennek a paragrafusnak az alkalmazása egyértelműen jogsértő volt, hiszen sem közérdek, sem közveszély nem forgott fenn akkor, amikor az internálási határozatok megszülettek.

1952. augusztus 31-én Tasnádit újból kihallgatták, de ennek során életrajzát ugyanúgy adta elő, mint korábban. 1952. szeptember 12-én Tóth L. Sándor ÁVH alhadnagy így írta le benyomásait az őrizetesről: *„mogorva, elégedetlenkedő magatartású [...] javaslom az építkezés befejezése után a KÖMI²⁹ részére visszatartani”*. 1952. november 4-én az ÁVH környezettanulmányt készített róla, ami azoknál az internáltaknál, akik Magyarországon rendelkeztek rokonsággal, általános volt. Ez az irat is igazolta, hogy Tasnádi csak

²⁷ Lásd ÁBTL, 3.1.9. V-69682. 3–4. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1950. december 16.

²⁸ Juhász, aki személyesen is kінzott letartóztatottakat, 1951. február 2-től 1953. január 14-ig vezette a Vizsgálati Osztályt. Péter Gábor letartóztatása után agyonlőtte saját anyját, majd öngyilkos lett.

²⁹ A KÖMI (Közérdekű Munkák Igazgatósága) 1951 decemberében jött létre, vezetője Garasin Rudolf volt.

félelmében jelentkezett az SS-be (korábban dokumentumokat hamisított, hogy ne kelljen bevonulnia, és letartóztatásától tartott). 1952. december 2-án Tasnádit egy fegyelmi vétség miatt hallgatták ki – a konyhán dolgozott, és egy spiclijelentés szerint bajtársaival „bércsalás” vétségét követték el azzal, amikor egymás között megegyeztek abban, hogy aki a normák miatt magasabb fizetést kap, önként ad ebből azoknak, akik fizikai állapotuk miatt kevesebbet kapnak, annak érdekében, hogy a konyhán mindenki ugyanannyit keressen. A megállapodás háttere tehát a rosszabb fizikai állapotú és ezért a norma teljesítésére képtelen foglyokkal való szolidaritás volt. Az államkincstárt semmilyen kár sem érte – mégis büntetést kaptak az érintettek. Végül Tasnádi 1953. augusztus 14-én aláírt egy nyilatkozatot, amelyben elismerte, hogy internálótáborban eltöltött tapasztalatai „államtitkot” képeznek és legalább tíz év börtönbüntetéssel sújtható, amennyiben ezekről másoknak beszámol. Csak ezt követően bocsátották el a táborból.³⁰

AKIK MEGMENEKÜLTEK AZ INTERNÁLÁSTÓL

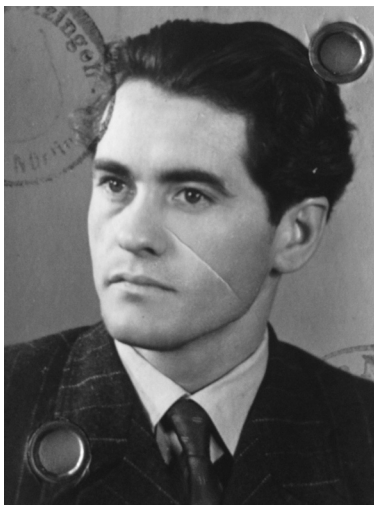
Azt, hogy mennyire volt önkényes a magyar hatóságok eljárása akkor, amikor a repatriált hadifoglyokat koncentrációs táborba zárták, leginkább az mutatja, hogy kik mentesültek ezektől a szenvedésektől.

A Szovjetunióból repatriált volt magyarországi SS-katonák pontos száma nem állapítható meg. Őket a Szovjetunióban nem kezelték az SS-en belül külön kategóriaként, bár a GULAG-rendszerben is létezett hierarchia a foglyok között, így az SS-tagság is valamivel hosszabb fogva tartást jelentett. A „normális” magyar honos foglyokat 1948 végéig elengedték. Ezt követően azonban két nagyobb magyarországi csoport továbbra is rab maradt. Azokat, akik tényleges vagy vélt háborús bűnösök voltak, és ezért 25 év javító-nevelő táborra szóló ítéletet kaptak, különleges táborokban tartották fogva. Őket csak 1954–1956 között engedték szabadon. A másik csoportot az átlagos SS-katonák, rendőrök, csendőrök, testőrök, állítólagos trockisták, és politikailag gyanúsak tekintett, de el nem ítélt személyek tették ki. Őket 1950 végéig repatriálták; csak egy részük volt magyarországi német. Németek és magyarok tehát ugyanúgy szenvedtek a szovjet tábor-rendszerben.³¹

³⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-69682. 28. Környezettanulmány, 1952. november 4.

³¹ A kérdésről lásd Görbedi, 1998; Görbedi, 1991; Görbedi, 2012.

A Waffen-SS fennállása alatt mintegy 122 000 magyarországi német és kb. 40 000 magyar katonát tudhatott tagjai között. Ennek a csoportnak a túlélési rátája nehezen határozható meg, de abból talán ki lehet indulni, hogy a katonák mintegy fele élhette túl a háborút. A csoport jelentős része (kb. 20%-a) Észak-Erdélyből származott, őket általában nem is Magyarországra, hanem Romániába repatriálták. Az állambiztonság Magyarországon még 1970-ben is 14 806 Magyarországon élő SS-katonát, illetve volksbundistát³² tartott nyilván. Ez is azt mutatja, hogy az SS-katonák jelentős része megúszta a szovjet hadifogságot és az internálótáborokat, hiszen az 1950-ben repatriált katonák összlétszáma is csak 3548 fő volt, és közülük legfeljebb 50%-nyi lehetett magyarországi német.³³

2. kép

Josef Ringhoffer 1954-ben (a szerző magánarchívumából)

Annak, hogy ennyire kevés magyarországi német került szovjet hadifogságba, több oka van. Sokuk eredetileg brit, vagy amerikai fogságba esett. Sokan elbújtak a háború végén, és épp a magyarországi németek soraiban feltűnően gyakori volt a dezertálás. Bizonyára sok olyan eset is volt, amikor az érintett el tudta titkolni SS-tagságát. Mások már 1945 folyamán a nyu-

³² Volksbundistának a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn) nevű, 1938-ban alapított szervezet tagjait nevezték.

³³ Tóth, 2016b: 53.

gati zónába menekültek, vagy kitelepítették őket. Így abból lehet kiindulni, hogy a többség el tudta kerülni a szovjet fogságot és az internálást.

A szerencsés esetekre érdemes néhány példát említeni. Exler László 1944. február 29-én önként jelentkezett a Waffen-SS soraiba. Ennek oka az volt, hogy nem teljesítette kötelező leventeszolgálati idejét,³⁴ és ezért a magyar rendőrség körözte. Egyfajta előre menekülésből ment tehát az SS-hez, de már szeptemberben megszökött alakulatától. A magyar rendőrség azonban elfogta, átadta az SS hadbíróságának, amely hét év büntetőtáborra ítélte, amit a rettegett híró Danzig-Matzkau büntetőintézetben kellett volna letöltenie. Exler azonban megszökött, és alá tudott merülni. Csak 1946 végén került a Budapesti Népbíróság elé, amely 1947. január 29-én hat hónap börtönbüntetésre ítélte. Ezt követően azonban nem zaklatták.³⁵

Genersich János 1943-ban önként jelentkezett az SS-be. 1945-ben szovjet hadifogságba esett, ahol minden jel szerint el tudta titkolni korábbi SS-tagságát. Már 1946-ban hazatérhetett Magyarországra. Csak 1964-ben fedezte fel SS-tagságát a Belügyminisztérium.³⁶ Ebben az évben ugyanis a magyar állambiztonság valahol nagyobb mennyiségű SS belépési nyilatkozatot talált. Akik az érintettek közül Magyarországon éltek, bekerültek az állambiztonság operatív nyilvántartásába és az sem lehetetlen, hogy többeket zsaroltak is ezekkel az iratokkal.

Az 1944 nyarán kényszersorozott Auth János 1945. április 24-én esett szovjet fogságba, 1950 decemberében repatriálták. Kihallgatóinak is feltűnt, hogy Auth szinte egyáltalán nem ért magyarul. Családja ugyan a kitelepítési listára került, de végül Magyarországon maradt. Részben ezért, részben pedig azért, mert Auth teljesen vagyontalannak számított és fizikai állapota feltehetően rossz volt, 1950. február 11-én elbocsátották, de ezt követően is rendőri felügyelet alatt tartották.³⁷

Nohalka József esete különlegesnek tekinthető. Ő eredetileg Pozsonyban élt, és itt jelentkezett 1943-ban a Waffen-SS-be, ahol kutyakiképzőként alkalmazzák. A szovjet hadifogságból mint „csehszlovák” állampolgárt már 1946-ban elengedték. Szüleit azonban már nem találta Pozsonyban, mert ők Magyarországra menekültek – ami érdekes adalék az eredetileg nem is

³⁴ A leventemozgalom kötelező paramilitáris ifjúsági szervezet volt a 14 és 21 év közötti fiúk számára.

³⁵ ÁBTL, 3.1.5. O-14922/19. Exler László; BFL, XXV.1.a Nb. I. 4912/1946. Exler László büntetőügye.

³⁶ Lásd ÁBTL, 3.1.5. O-14922/21. Genersich János.

³⁷ ÁBTL, 3.1.9. V-7347. Auth János.

magyar Nohalka család identitása szempontjából. Így Nohalka is Magyarországra költözött, ahol 1964-ig észrevétlenül élhetett. Az állambiztonság csak ekkor derítette ki, hogy korábban Waffen-SS katona volt. Nohalka ekkor a budapesti Közvágóhíd portásaként dolgozott, és már ismert alkoholistának számított. Két évvel később az NDK állambiztonsági szerve is feljelentette Nohalkát a magyar társszervnél azzal, hogy az NDK turisták előtt „istenítette a fasiszta Németországot, és beszélt SS múltjáról”.³⁸ Az, hogy Nohalka emiatt bármilyen joghátrányt szenvedett-e, nem deríthető ki az iratokból.

A MAGYARORSZÁGI NÉMET FOGLYOK SZOCIÁLPROFILJA

A tiszalöki, kecskeméti, bernátkúti és kazincbarcikai internálótáborban fogva tartott rabok 60%-a volt magyarországi vagy jugoszláviai német, a maradék létszám zömét – néhány tucat görög internáltat leszámítva – magyarok tették ki. A magyar internáltak rendkívül eltérő csoportokra voltak oszthatók. Csak egy részük volt korábban csendőr, rendőr vagy testőr. Internálásra kerültek azok is, akiket azért engedtek el csak 1950-ben a szovjet táborrendszerből, mert ott korábban „büntetteket” követtek el.³⁹ Így járt Bacsa Sándor, aki négyszer kísérelt meg szökést a Szovjetunióból. Tasnádi Frigyes emlékezett egy birodalmi német fogolyra is, aki névazonosság miatt, tévedésből került Tiszalökre,⁴⁰ valamint egy magyar zsidóra és cigányra.⁴¹ Anton Kirchner ugyan magyarországi német volt, de soha semmilyen hadseregben nem szolgált, bár életkora alapján ezt nehezen kerülhette volna el. Ennek ellenére 1945. január 11-én a szovjetek elhurcol-

³⁸ Lásd ÁBTL, 3.1.5. O-14922/100. 6. Az NDK állambiztonsági minisztériumának átirata.

³⁹ Az internáltak névlistáit lásd ÁBTL, 4.1. A-482. Az Államvédelmi Hatóság kimutatása az internálásra szánt volt hadifoglyokról; uo. A-483. A kazincbarcikai internálótáborban őrzött külföldi állampolgárok; uo. A-485/1. A tiszalöki és kazincbarcikai internálótábor iratai; uo. A-493. A recski, kazincbarcikai és tiszalöki internálótáborok iratai; uo. A-506. Kimutatók a kazincbarcikai, kistarcsai, recski, tiszalöki internálótáborokban lévő személyekről; uo. A-507. Kimutató a tiszalöki internálótáborban lévő hadifoglyokról; uo. A-1249/1. A tiszalöki internálótábor névsora.

⁴⁰ Richard Wagner – a személyazonosító adatait eddig nem sikerült felkutatni.

⁴¹ OHA, 310. Tasnádi Frigyes, 67–68.

ták és csak 1950-ben adták át a magyar hatóságoknak, akik Tiszalökre deportálták, mivel családját már kitelepítették.⁴²

Maguk a magyarországi németek sem alkottak homogén csoportot. Bizonyos kollektív jegyek mégis megállapíthatók. Egyetlen személy sem ismert, aki elérte volna a legalacsonyabb tiszti rendfokozatot⁴³ – holott a Waffen-SS soraiban ez elvileg gyorsan is lehetséges volt.⁴⁴

Ennek három oka is van: egyrészt az internáltak túlnyomó többsége csak 1944-ben került az SS-hez, és ezért idő sem volt arra, hogy tiszti továbbképzésre küldjék őket. Másrészt a németsegen belül a náci indoktrináció legkevésbé a magyarországi németiséget érintette,⁴⁵ a „*csonka-magyarországi*” németek között sokkal kevesebb volt az önkéntes jelentkező, mint Bácskában vagy Észak-Erdélyben, ahol a német népcsoport nemzetiszocialista átszervezése már 1940-re teljes körűnek volt mondható. Egy SS-tisztekkel kapcsolatos kutatás eredménye szerint több tucat tisztszármazott ezekről a területekről, míg a trianoni Magyarországról eddig csak egyetlen személyt sikerült beazonosítani.⁴⁶ Végül szerepe volt annak is, hogy az internáltak a civil életben döntő többségében mezőgazdasági munkások voltak, csak alapfokú iskolai végzettséggel rendelkeztek. Érettségizett személy – ami elvileg egy tiszti karrier feltétele is lett volna – alig volt köztük fellelhető.

Az internáltak messze túlnyomó többsége 1945 előtt semmilyen politikai aktivitást nem mutatott. Az ÁVH azonban egyszerű falusiakból is szívesen barkácsolt meggyőződéses „fasisztákat”. Ezen vádak abszurdítására példa

⁴² Lásd ÁBTL 3.1.9. V-108316. Kirchner Anton ügye. Mivel Kirchner viszonylag vagyonos volt, és munkahelye miatt könnyen hivatkozhatott arra, hogy nélkülözhetetlen, a vesztegetésre vonatkozó adatok valószínűek.

⁴³ Gräbeldinger József (1922. szeptember 16. – ?) volt az egyetlen, akit 1945 áprilisában Untersturmführerré neveztek ki (ez megfelel a hadnagyi rendfokozatnak), azonban erről már csak lettországi fogságba esése után értesült. Mindez feltehetően azzal is összefüggött, hogy Gräbeldinger eredetileg tanárképző főiskolát végzett, és már 1942-ben önként jelentkezett az SS-be. Lásd ÁBTL, 3.1.9. V-69489. 18. Javaslat, 1952. október 3.

⁴⁴ Elvileg az önkéntes jelentkezéstől számítva két éven belül az érintett már elérhette az untersturmführeri rendfokozatot. Emellett a Waffen-SS általában átvette a korábbi, más ország hadereje által adományozott rendfokozatokat is. Tehát egy magyar hadapród-örmostert SS-Standartenführer rendfokozattal vettek át, és ebből akár három hónapon belül kinevezhették hadnagynak.

⁴⁵ Lásd Spannenberger-Vonyó, 2006.

⁴⁶ Faulstich Egyed azonban nem esett fogságba, és a későbbi NSZK-ban telepedt le.

Klemm János minősítése, akinek az SS- és Volksbund-tagság mellett azt is felrótták, hogy 1945 előtt állandóan imakönyvet hordott magánál, és környezete csak „Szent Jánosnak” csúfolta.⁴⁷ Vallásosság és náci világnézet azonban összeegyeztethetetlen volt, az SS tisztjeitől Himmler azt is megkövetelte, hogy kilépjenek az egyházból.⁴⁸ Ez a példa is bizonyíték arra, hogy a Volksbund-tagság mögött az ideológiai indokokon túl más motivációt is kell keresni.

Nem ritka az sem, amikor az internáltak esetében inkább tudatos ellenállóról, mint SS-katonákról kell beszélni. Erre utalnak a kihallgatási jegyzőkönyvekben gyakran szereplő dezertálási elbeszélések.⁴⁹ Arra is vannak példák, amikor az érintett kifejezetten SS-ellenes magatartást tanúsított. Beigelbeck Ferenc például egy SS-büntetőegységbe került, mert feleségének írt levelében panaszkodott a katonai szolgálatra, és megjegyezte, hogy amennyiben egy német katona tévedne udvarukra, ne adjon neki semmit, inkább dobja a kutyák elé az ételt.⁵⁰

A kihallgatások során a magyarországi németek jelentős része magyarnak vallotta magát. Például Finn Ferenc, a későbbi tiszalöki fogolyelöljáró, aki ugyan az 1920 előtt szinte teljesen német származásúak által lakott Budakeszin született, de messzemenően asszimilált volt.⁵¹ Tökéletesen írt magyarul, ami azzal is összefüggött, hogy korábban az MTI nyomdájában dolgozott. Az ÁVH egyik besúgója is azt jelentette róla, hogy „szívesen tartózkodik magyarok között”.⁵² Lichtmanegger Oszkár alig tudott németül. Anyanyelvét és nemzetiségét is magyarnak jelölte meg. Csak 1945 januárjában került egy SS-egységhez, de innen is áthelyezték az „állandó surlódások miatt” egy munkásalakulatba – ami természetesen nem volt jogalap az ÁVH szemében arra, hogy elbocsássák az internálásból. A móri Tradler testvérek,

⁴⁷ Lásd ÁBTL, 3.1.9. V-12442. Klemm János.

⁴⁸ A kérdésről lásd Höhne, 2008.

⁴⁹ Lásd ÁBTL, 3.1.9. V-107383. Fröh Ferenc; uo. V-68016. Huber Ferenc; uo. V-70315. Pencz József; uo. V-67814. Rück János; uo. V-68298. Schäfer József; uo. V-85119. Ujvári József; uo. V-69584. Wettstein Ádám; uo. V-68166. Zielbauer Ferenc.

⁵⁰ Kozma, 1991: 51.

⁵¹ 1900-ban Budakeszi lakosságának 92%-a, 1941-ben 63%-a anyanyelvként a németet adta meg, miközben a falu lakossága kb. 40%-kal növekedett. A növekedés csekély része német anyanyelvűek beköltözéséből adódott. Az 1900 utáni népszámlálási adatok, amelyek a német anyanyelvűek arányának igen jelentős csökkenését mutatják, forráskritikával kezelendők, mivel éppen Budakeszi közigazgatása járt élen az erőszakos magyarosításban. A részletekről lásd Somlai, 2017.

⁵² ÁBTL, 3.1.9. V-108168. 10. „Kiss Ferenc” jelentése, 1953. szeptember 4.

István és Márton eredetileg „nyugatnémet állampolgár” minősítést kaptak, mivel Márton feleségét a nyugatnémet zónába üzték el. Amikor 1953-ban megszűnt internálásuk, mindketten Magyarországon kívántak maradni, azzal a megokolással, hogy szüleik Móron maradtak, Márton még azt is hozzátette, hogy csak három napig lehetett katonaideje előtt együtt feleségével.⁵³

Érdekes volna az internáltak német- és magyartudásának vizsgálata. A magyartudásról a toloncházban felvett kérdőívek adnak képet (amelyek bekerültek az érintettek vizsgálati dossziéiba). Ezek alapján kijelenthető, hogy az internáltak legalább 12-20%-a csak nagyon felületesen tudott magyarul (arra is van adat, hogy a magyarul szinte egyáltalán nem tudó foglyok helyett társaik töltötték ki a kérdőíveket). A hibátlan magyar írás a kérdőívekben így is kifejezetten ritkaságnak számít. Hozzá kell tenni, hogy a magyartudásbeli hiányosságok az ÁVH alacsonyabb rendfokozataira éppen annyira jellemzőek voltak, így ebből önmagában csak az iskolai tanulmányok mértékére lehet következtetni.

Az internáltak nyelvtudása elég heterogénnek mondható. Durst József kérdőívében azt írta, hogy ugyanúgy beszél és ír németül és magyarul. Iskolai végzettségéről azt írta, hogy „VIII. ellemi”, előzőtt családtagjai lakhelyét pedig a „Württemberg”⁵⁴ kifejezéssel írta le. Sok internált saját katonai beosztását az „SS-husár” kifejezéssel adta meg, mások „Folksbund”-tagságot említettek. Általánosnak mondató, hogy a magyarországi németek többsége sem a magyar, sem a német helyesírás szabályait nem ismerte (az előbbi kihallgatóiknak is komoly gondot okozott). A helyesírási hiányosságok arra vezethetők vissza, hogy az érintettek zöme csak négy-hat elemi osztályt végzett el, de ezt sem anyanyelvén.

A némettudásról a magyar iratok nem tartalmaznak sok információt, de ugyanennek a személyi körnek az 1953 utáni német beadványaiból látszik, hogy az érintettek németül sem tudtak jól. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az előrehaladott magyarosítás miatt csak kevesen tudtak németül tanulni az iskolában. A helyzet paradoxonát mutatja, hogy a Budakesziről kitelepített németek egy része Heidelbergben 1948 és 1955 között magyar nyelven adott ki hetilapot.⁵⁵

⁵³ ÁBTL, 4.1. A-1249. 191.

⁵⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-68349. 5. Kérdőív.

⁵⁵ Lásd Bednárík, 2017: 134.

Téves lenne a nevekből következtetni a nyelvtudásra. Nagy Imre internált például nemzetiségét és anyanyelvét is németként adta meg.⁵⁶

Sokszor a környezettanulmányok és kihallgatások kifejezetten bizonyították az internálandók magyarhűségét. Az eleki Zielbauer Ferencről egy környezettanulmány megállapította: *„Nem hitt a német győzelemben, amit az is bizonyít, hogy még a sorozásra sem ment el önként, hanem rendőrrel kellett elővezetni. Nem akart német katona lenni, többször kifejezte ellenkezését, mert ő magyar állampolgár [...] apja mindig demokratikus magatartást tanúsított, többször kijelentette, hogy nem akarja magát megbecsteleníteni a Volksbund tagsággal. 1945-ben őt is mozgósították a Szovjetunióba, 1948-ban tért vissza Elekre, de csak rövid ideig tartózkodott itt, mert [elűzött] szülei utánment [sic!] Németországba. [Fiáról] a környezettanulmányozás során nem tudtam kompromittáló adatot fellelni, több tanú egyértelműen igazolta, hogy csak kényszer hatására toborozták az SS-be.”*⁵⁷ – Csete István ÁVH alhadnagy ennek ellenére további internálását javasolta.

Beck István *„becsületes volt és megbánta, hogy nem szökött meg, hanem szolgált a német hadseregben. Szülei Németországban vannak, ezért nem helyezhető szabadlábra. Javaslat: internálás.”*⁵⁸ Spangenberg Jakabnál sem játszott szerepet az internálási határozatban az a tény, hogy mint mélyen hívó baptista, fegyvert meg sem érintett katonai szolgálata alatt.

Az internálási határozatokat gyakran negatív megjegyzések kísérték különösebb indoklás nélkül: *„hazug”, „próbálja ködösíteni múltját”, „cinikus”, „őszintétlen”, „sunyi”, „nem becsületes”, „ravasz”, „ragaszkodik magántulajdonához”, „hazudozó, alattomos egyéniség”* stb. Azonban ezek a megjegyzések is csak formalitások voltak, az érintettek sorsa ugyanis nem itt dőlt el. Azt sajnos nem tudni, hogy pontosan ki hozta meg sorsukról a döntést: az ÁVH vezetési anyagainak jelentős részét 1956-ban megsemmisítették.⁵⁹ Ezt követően pedig a konszolidálódó Kádár-rendszer is intézkedett a korábbi kínosnak tekintett anyagok eltüntetéséről. Abból kell kiindulnunk, hogy az internálásokról az ÁVH legfelsőbb szintjén hoztak határozatot, és ez úgy szólhatott, hogy mindenkit kényszermunkatáborba kell küldeni, akinek hozzátartozóit kitelepítették.

⁵⁶ ÁBTL, 3.1.9. V-68458. 2–3. Kérdőív.

⁵⁷ ÁBTL, 3.1.9. V-68166. 20. Jelentés, 1952. február 22.

⁵⁸ ÁBTL, 3.1.9. V-70311. 5. Vajda János alhadnagy kézírásos feljegyzése.

⁵⁹ Az állambiztonsági iratok megsemmisítéséről az eddigi legteljesebb összefoglalást az ún. Kenedi-bizottság jelentése nyújtja. Lásd Baráth, 2008. A megsemmisítésnek több, egymástól független oka is volt. 1956. november 12-én többek között az internálótáborok felülvizsgálati anyagainak bezúzását is elrendelték.

A kérdőívek abszurdításai Hauck Ádám esetében már-már groteszk fordulatot vettek. Hauck *„fanatikus fasiszta, hisz a német faj felsőbbrendűségében. Őszintének látszik”* – jegyezte fel kihallgatója, Tihanyi László alhadnagy. 1951. március 3-án viszont már szabadlábba helyezését javasolták – hogy mi alapján, az sajnos nem állapítható meg. Ennek a javaslatnak nem adtak helyt, Hauck csak 1953-ban szabadult. Érdekes módon Magyarországon maradt, ahol nem sokkal később, 1958-ban, bizonyára nem függetlenül a korábbi fogva tartás körülményeitől, elhunyt.⁶⁰ Azt, hogy Tihanyi mi alapján minősítette őt korábban „meggyőződéses fasisztának”, sajnos lehetetlen megállapítani, csak annyi biztos, hogy ez a jellemzés nem felelt meg a valóságnak.

Az érintett sorsának eldöntésében semmilyen szerepe sem volt annak, hogy támogatta vagy akadályozta-e a Volksbundot. Schäfer Józsefnél a környezettanulmányozó tiszt megjegyezte, hogy *„a Volksbund tagokkal állandó összeütközésben volt. A hitlerista eszméknek nem volt követője”*. Egy másik környezettanulmányában az szerepel, hogy *„utálta a Volksbundokat. A bátyja is igen haragudott a Volksbundokra, nagy magyarpárti volt”*. Schäfer önvallomását az ÁVH így adta vissza: *„Mint kulák szerettem a Horthy-rendszert. Az 1938-as népszámlálás alkalmával magyar nemzetiségűnek és német anyanyelvűnek vallottam magam.”* Mindez semmit sem számított. Igazából kész csoda, hogy Schäfer családja vagyonának (20 hold) teljes elvesztése dacára sem akart kitelepülni Németországba, hanem 1953. szeptember 19-i szabadulása után is Magyarországon maradt.⁶¹

Ebner Ferenc sorsa atipikusnak tekinthető. Szülei burgenlandiak voltak, de Budapestre költöztek. 1938 után Ebner német állampolgárrá vált, mivel Ausztriát Németországhoz csatolták, ezért 1942-ben sorozáson kellett részt vennie. Életrajzában azt írta, hogy háromszor kérvényezte a Belügyminisztériumban a magyar állampolgárságot. Tökéletesen beszélt magyarul, a leventemozgalmában segédoktatóként alkalmazták, ami messzemenő asszimiláltságra utal. Tény, hogy nem az SS-be hívták be, hanem a 44. „Hoch und Deutschmeister” gyaloghadosztályhoz került. Ez is alátámasztja azt az állítását, hogy nem akart az SS-be kerülni, noha testi adottságai alapján (182 centiméter magas volt) örömmel vették volna fel ide. Kihallgatója 1950. december 3-án azt jegyezte fel róla, hogy *„a kihallgatás során félénknek mutatkozott, látni lehetett ahogyan ujjait tördelte. [...] Javaslom ügyé-*

⁶⁰ Lásd ÁBTL, 3.1.9. V-68200. Hauck Ádám.

⁶¹ ÁBTL, 3.1.9. V-68298. Schäfer József.

nek kivizsgálását internálását. Nótás György ÁVH alhadnagy”.⁶² Ebnert elvileg már 1952 augusztusában el kellett volna bocsátani, ekkori kihallgatója legalábbis erre tett javaslatot. Azonban az érintett sorsa nem ezen az egyébként rendkívül ritkán olvasható pozitív véleményen múlt, szabadulására csak 1953. augusztus 25-én került sor.

A következő táblázat hetven véletlenszerűen kiválasztott tiszalöki internált legfontosabb katonailag releváns adatait kísérli meg bemutatni az állambiztonsági szolgálatok történelmi levéltárában fellelhető vizsgálati dossziéik alapján.

Hetven tiszalöki fogoly életútjának statisztikai kiértékelése⁶³

	Szám	%
belépett 1941-ig (illegális toborzás)	0	0
belépett 1942-ig (I. legális akció)	9	13%
belépett 1943-ig (II. legális akció)	8	12%
kényszersorozott 1944-ben (III. legális akció)	53	76%
katonaszökevény és ezt követően elhurcolt („malenkij robot”)	8	12%
8. SS-lovashadosztály	6	9%
18. SS-páncélgránátos hadosztály	5	8%
22. SS-lovashadosztály	20	29%
31. SS-lovashadosztály	7	10%
rendőr	5	2%
egyéb vagy nem beazonosítható alakulatnál szolgált	27	39%
budapesti fogságba esés	18	26%
Budapesten kívüli fogságba esés	34	50%
rossz magartudás	8	12%
az ÁVH iratai szerint magyarnak vallotta magát	13	19%
Összlétszám	70	100%

⁶² ÁBTL, 3.1.9. V-69219. Feljegyzés, 1950. december 3.

⁶³ Az adatok forrásai az ÁBTL-ben fellelhető és a levéltári forrásoknál szereplő vizsgálati dossziék.

A táblázat adatai elemzést érdemelnek. Az ebben szereplő személyeket véletlenszerűen választottam ki, ezért a statisztikai halmaz a tiszalöki német foglyok szempontjából reprezentatívnak tekinthető. Feltűnő a katonaszökevények magas száma. Az esetek nem kevesebb, mint 12%-ában az érintett a halálbüntetést is kockáztatta, csak hogy megmenekülhessen a Waffen-SS soraiból. Mindez annak fényében különösen érdekes, hogy mások 1945 után sokkal kevesebb korábbi kockázatra hivatkozva antifasiszta ellenállóknak nevezhették magukat. A tiszalöki foglyoknál egy esetben még az aktív fegyveres partizántevékenység is bizonyítható volt.

A Waffen-SS szolgálat kezdetéből nem lehet automatikusan következtetni az érintett nemzetiszocialista meggyőződésének mértékére. Sokszor anyagi megfontolások vagy más szempontok játszottak ebben szerepet. Pencz József például már 1942-ben a Waffen-SS-hez került, azonban nem önként, hanem azért, mert munkásként már régóta Németországban dolgozott. Egy egészségügyi egységbe osztották be, ahol fogtechnikusként alkalmazták. 1944 novemberében a Szerémségben átállt a partizánokhoz. 1945 januárjában jelentkezett a bajai új rendőrségen, ahol alkalmazták is, egészen addig, amíg egy rosszindulatú feljelentés nyomán 1945 júniusában a Szovjetunióba hurcolták.⁶⁴

A foglyok korfája pontosan megadható.⁶⁵ Mivel a kényszersorozások csak az 1901 és 1927 közötti évfolyamokat érintették, ezért ennél idősebb vagy fiatalabb, katonai múlt miatt internált rabok nem fordulhattak elő a táborokban. A legnagyobb csoportot az 1920 és 1927 között születettek alkották. Hasonló méretű volt azok csoportja, akik 1910 és 1919 között születtek. A legkisebb csoportot a 1900 és 1909 között születettek jelentették. A táborokban fogva tartott, korábban vagy később született rabok kivétel nélkül más múlttal rendelkeztek.

Az, hogy az SS-en belül ki hová került, csak a véletlenen múltott. A fiatalokat a Waffen-SS hadosztályokba sorozták, az idősebbek zömét pedig a rendőrségnek adták át (ez is az SS felügyelete alá tartozott). Egy 1915 előtt született magyarországi németnek 1944 végétől komoly esélye volt arra, hogy egy SS-rendőregység tagjaként koncentrációs táborok külső őrségéhez kapjon beosztást.⁶⁶

⁶⁴ Lásd ÁBTL, 3.1.9. V-70315. Pencz József.

⁶⁵ Görbedi Miklós ugyan közöl egy listát a foglyok születési adataival (49 személyt adott meg 1930–1931 közötti születési adatokkal), de ez nem megbízható. Lásd Görbedi, 1989. Az ÁBTL-ben ellenőrizve ezek mindegyike tévesnek bizonyult.

⁶⁶ A magyarországi németek SS és Wehrmacht alakulatokban teljesített katonai

A RABSÁG MINDENNAPJAI

A repatriált hadifoglyok két-három hónapig tartózkodtak a Toloncházban, vagy annak valamelyik kisegítő intézményében. Ezt követően osztották szét őket a különféle munkatáborokba. Az érintettek túlnyomó többsége Tiszalökre és Kazincbarcikára került.

A rabok heterogenitása fokozódott, amikor a repatriált hadifoglyokat összekeverték a korábbi internáltakkal. Az ÁVH 1953. augusztus 13-i jelentése szerint még ekkor is raboskodott 26 olyan személy, aki korábban az ÁVH ügynöke volt, de dekonspirált, áruló lett, vagy más ügy miatt internáltak.⁶⁷

A magyarországi németek sorsa csak egy szempontból volt rosszabb a többi fogvatartottnál: ők ugyanis elvileg még a magánérintkezésben sem használhatták anyanyelvüket (ezt az ÁVH tiltotta). Egyébiránt ellátásuk ugyanannyira pocsék volt, mint a többieké és ugyanazokban a megaláztatásokban is volt részük.

Az internálótáborba érkezve először mindenkit kopaszra nyírtak. A munkaidő reggel 6-kor kezdődött. Tiszta fehérneműt hetente egyszer lehetett vételezni és tusolásra is csak heti egy alkalommal volt mód – a táboron kívül. Ezt a helyzetet a rabok egy idő után megszokták, a mellettük dolgozó civileknek azonban feltűnt a mosatlan ruhák és testek bűze. A táborban csak arra volt mód, hogy a rabok minden reggel hideg vízben megmosakodjanak.

Tiszalökre és Kazincbarcikán a higiéniai állapotok eleinte borzasztóak voltak. Még az ÁVH 1951. március 14-i jelentésében is szerepel az, hogy a szalmazsákok penészesek. A tábor latrinájának tartalmát egyszerűen kivezették a tábor melletti rétre, csak áprilistól folytatták ezt egy csövön keresztül a Tiszába.⁶⁸ Az élelmiszerellátás hasonló volt a korai szovjet viszonyokhoz, komoly különbséget jelentett azonban, hogy ott a hadifog-

szolgáltatáról még nem készült monografikus feldolgozás. Maga a sorozás is két kategóriát állapított meg: az „SS tauglich” minősítést kapottak a frontvonalban bevett hadosztályokhoz kerültek, a „Wehrmacht tauglich” minősítésűek pedig általában a rendőrséghez. A Wehrmachtba besorozott magyar állampolgárra annak dacára sem találtam még adatot, hogy több száz személyi kartont néztem át a Bundesarchiv Zentralnachweisstelle Berlin állományában. Az auschwitzi koncentrációs tábor személyzetének listáját lásd IPN, 2024.

⁶⁷ Görbedi, 1998: 185.

⁶⁸ Bank-Óze, 2005: 246–247.

lyok kaphattak csomagot. Emellett a GUPVI⁶⁹ táborában viszonylag sok lehetőség volt arra is, hogy a rabok „szerezzenek” ezt-azt, hiszen rendszerek voltak a táboron kívüli munkáltatások. 1948-tól ráadásul a munkakörülményeket jelentős mértékben javították. Az őrség általában emberségesen viselkedett a hadifoglyokkal, kifejezetten ritka volt a bántalmazás, és havonta 100–150 rubelt fizettek keresetként azoknak, akik a normát teljesítették. A pénzt szinte korlátozások nélkül lehetett elkölteni. Több hadifogoly nagyobb mennyiségű kölnivel és parfümmel érkezett meg a magyar határra – mivel megtakarításait ebbe fektették.⁷⁰

Mindezek a kedvezmények Magyarországon nem léteztek. A magyar táborok élménye ezért is bizonyult rendkívül brutálisnak. Hozzá kell tenni, hogy a postai küldemények joga elvileg még az internáltakat is megillette volna. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1952. május 28-án egy jelentést fogadott el a rabmunkáltatás kérdéséről. Ennek háttere a rendkívül alacsony produktivitás volt, ami a legfelsőbb vezetésnek is feltűnt. Azonban ebben a jelentésben az szintén szerepel, hogy az internáltaknak joguk van havonta két levelet, három élelmiszercsomagot kapni, és egyszer látogatási lehetőséget is kell biztosítani hozzátartozóik részére.⁷¹ A gyakorlatban azonban ebből az égvilágon semmi sem valósult meg, egyetlen személy sem fogadhatott látogatót, és a rabok részéről legálisan egyetlen levél sem hagyta el az internálótáborokat.

Az őrszemélyzet és a rabokkal együtt dolgozó civilek azt az információt kapták, hogy a rabok köztörvényes bűnözők és a rendszer ellenségei. Mindenütt a „*ne csak őrizd, gyűöld*” és a „nem kell elszámolnunk veletek” szellemisége uralkodott. Jellemző, hogy az őrszemélyzet saját ételmaradékait inkább homokkal szórta le, csak hogy fogyaszthatatlanná váljon a rabok számára.⁷²

Érdemes összehasonlítani a fogva tartást a náci koncentrációs táborok rendszerével.⁷³ Azonos volt, hogy a külső és a belső őrszemélyzet viszony-

⁶⁹ Glavnoje Upravlenyije po gyelam Vojennoplennih i Internirovannih, azaz Hadifogoly és Internáltügyi Főigazgatóság.

⁷⁰ Josef Ringhoffer, Tasnádi Frigyes, Richter interjúk.

⁷¹ Görbedi, 1998: 191.

⁷² Interjú Georg Richterrel, 2019. november 26.

⁷³ Sajnos a magyar internálótáborok belső működéséről még nem született monografikus feldolgozás, azonban az egyes táborokról írt könyvek számos fontos részletet tartalmaznak. Lásd Görbedi, 1989; Görbedi, 1991; Görbedi, 2012. Auschwitz vonatkozásában lásd Greif–Siebers, 2016.

lag szigorúan el volt választva egymástól. A külső őrséget általában sorozott ÁVH határőrök adták (parolijuk alapján „zöld ávósok”), míg a belső őrséget az igazi kék fegyvernemi jelzést viselő ávéhasok tartották fenn. A belső őrség szervezete is több osztályra tagolódott. A náci „*politikai osztály*” megfeleltethető az ÁVH „*operatív csoport*”-jának. Különbséget jelentett viszont, hogy míg a náci politikai osztály csak a tábor belső fegyelmi helyzetével foglalkozott, addig az operatív csoport folyamatosan nem létező tényállások alapján próbált fiktív vádakot konstruálni. A foglyokat teljesen véletlenszerű időpontokban kihallgatásokra rendelték, ezek során bántalmazták és zsarolták őket. Bizonyos vádpontok már-már klasszikusnak tekinthetők, így például a budapesti hidak felrobbantásának vagy a parlamenterek állítólagos meggyilkolásának ügye,⁷⁴ amelyet az egyszerű SS-katonák számlájára akartak írni. A vádak abszurditását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az érintettek rendfokozat nélküli katonák voltak, akik csak parancsra cselekedhettek.

A kommunista táborrendszer pozitívumához tartozik, hogy a rabokat jobban élmezsezték, mint a zsidókat a náci táborrendszerben 1941 után. A napi kalóriaadag kb. 2000 kalóriát tehetett ki, azonban ez a nehéz fizikai munka esetén nem volt elegendő.⁷⁵

A rabok munkáját norma szerint számolták el. Amennyiben valaki a normát teljesíteni tudta, akkor fizetéséből 20%-ot őrzésre, 1%-ot gyermektelenségi adó címén, további napi 15 forintot pedig az ellátás és elszállásolás térítése gyanánt levontak. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a fizetésből havonta semmi, vagy legfeljebb 50-100 forint maradt. Amennyiben valaki ennél többet keresett volna, akkor azt ki sem fizették, hanem egy takarékbetétkönyvben jóváírták. A munkanormát azonban általában nem egyénileg, hanem brigádok alapján állapították meg. Csak a lágerelithez tartozó, fontos funkciókat ellátó rabok kaphattak egyéni teljesítmény alapján jututtatásokat.

Akinek a brigádja nem teljesítette a normát, annak a munkaidő végén is a munkahelyen kellett maradnia egy második műszakra. Csak az mentett meg sokakat ettől, hogy a normát általában jóindulatú civil munkavezetők, nem pedig az ÁVH-sok számolták ki.

⁷⁴ 1945 elejétől a szovjet propaganda elterjesztette, hogy a budapesti német-magyar védőesereghez küldött két parlamentertüket, Ilja Afanaszjevics Osztapenkót és Steinmetz Miklóst a németek meggyilkolták. Valójában egyikük halálát sem szándékosság okozta.

⁷⁵ A német és szovjet táborrendszerről lásd Snyder, 2012.

A lágerkantinról alig rendelkezünk adatokkal. Kazincbarcikán csak a fogság legvégére nyitottak meg egy kantint. Több volt rab egyáltalán nem tud visszaemlékezni arra, hogy akár csak látott volna egy kantint.⁷⁶ Tiszalökön ilyen biztos nem létezett. A rabok itt készpénzt sem kaptak, esetleges megtakarításaikból egy közeli boltban adhattak le áttételeken keresztül rendeléseket, azonban ezek sem teljesültek minden esetben. Arról, hogy újságot vagy könyvet vásároljanak, szó sem lehetett – ellentétben a Szovjetunióval, ahol ennek semmi akadálya nem volt.⁷⁷

Mint említettem, a magyarországi raboskodás sokkal rosszabb emlékeket hagyott az érintettekben, mint a szovjet fogság. Tiszalökön és Kazincbarcikán mindennapos volt a rabok fizikai bántalmazása és megalázása. Erről az ÁVH irataiban nem esik szó, azonban a foglyok visszaemlékezésében annál inkább.⁷⁸

A táborokban meghaltak száma ismeretlen. Erről azért sem maradtak fenn adatok, mert a legyengült rabokat rendszeresen elszállították Tiszalökről, illetve Kazincbarcikáról, és különböző vidéki rabkórházakban kezelték őket tovább. Haláluknak így nem volt olyan tanúja, aki ezt a bajtársakkal közölni tudta volna. Magukban a táborokban ezért viszonylag kevés halálesetet jegyeztek fel, de ezek száma így is több tucat személyt jelent.

A táborvezető ÁVH tisztekről nagyon kevés információval rendelkezünk. Az első tiszalöki táborparancsnok, Kiss Kálmán százados⁷⁹ személyesen is részt vett a kínzásokban. Őt 1953 februárjában Dornai Sándor főhadnagy⁸⁰ váltotta fel. Tiszalökön az operatív csoportot 1951-től Nagy László hadnagy vezette. Őt Recskről helyezték át Tiszalökre, és már első állomáshelyén is brutális emberként ismerték. Az őrszemélyzetet többször átöltöztették: először ÁVH parolis egyenruhát hordtak, majd ezt lecserélték a büntetésvégrehajtás jelvényeire, végül 1953-tól sötétkék rendőrruhát viseltek.

⁷⁶ Josef Ringhoffer levele a szerzőhöz, 2019. december 10.; Georg Richter szóbeli közlése.

⁷⁷ OHA, 310. Tasnádi Frigyes, 102–103.

⁷⁸ Lásd Lám, 1998; Josef Klesitz, Josef Ringhoffer interjúk.

⁷⁹ Kiss Kálmán (1926. december 24. – ?) 1946-tól rendőr, 1953-tól a 401. (Pálhalma) büntetésvégrehajtási intézet vezetője, ezt követően különféle államvédelmi beosztásokat töltött be, 1962-ben nyugdíjazták. ÁBTL, 2.8.1. BM Központi Fogyatékos 2789.

⁸⁰ Dornai személyi dossziéja nem található az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában.

Az ÁVH mindegyik táborában besúgóhálózatot működtetett. A hálózati személyek pontos száma nem ismert, de abból indulhatunk ki, hogy minden barakkot legalább egy besúgóval „biztosítottak”. Majdnem minden visszaemlékező megemlíti vele kapcsolatos szervezési kísérleteket. Mivel az érintettek dossziéi nem maradtak fenn, csak következtetni tudunk azokra a körülményekre, amelyek miatt még az „önkéntes” ügynökök esetében sem beszélhetünk tényleges önkéntességről. Az ügynöki toborzás általában kihallgatásokkal párosult, amelyek során mindennapos volt a verés és a zsarolás. Kiemelendő, hogy a többség ennek dacára sem vállalta az együttműködést. Mindez nem maradt következmények nélkül, Lám Béla csendőr főhadnagy például 90 napot ült sötétzárkában, mert megtagadta a szervezési nyilatkozat aláírását.⁸¹ A szervezettek egy része pedig szabotálta a kapott feladatok végrehajtását.

A zsarolási szituációk jobb megértése érdekében érdemes bemutatni a tábor fogoly-orvosának, dr. Kövecs Lászlónak a sorsát. Őt feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt internálták. Egy ÁVH tiszt a következőket jegyezte fel róla: *„Igen súlyos betegségben szenved, amelyet egy gyorsan végrehajtott műtét meggyógyíthatna, de amennyiben ez nem történik meg, akkor csak néhány évig fog élni. Ez az eddigi jelentéseivel együtt jó zsarolási alapot teremt.”*⁸² Mivel Kövecs értékes munkát végzett az ÁVH számára, 1952. augusztus 16-án szabadlábra helyezését javasolták. Erre azonban csak egy évvel később került sor – az ÁVH itt is becsapta ügynökét. Gräfeldinger Józsefet is zsarolással szervezték be, de dossziéjában az áll, hogy feladatait *„csak felületesen”* teljesíti és nem becsületes.⁸³

Néhány besúgó azonosult a kapott feladattal. Erre a legjobb példa Hergenröder Virgil, aki már gyermekkorában asszimilálódott a magyarsághoz. Fiatalkorában leventekiképzőként működött és tanárképző főiskolát végzett. A honvédségben teljesített szolgálata során szovjet fogságba esett és csak 1950-ben térhetett haza (felesége távollétében elvált tőle). A Szovjetunióban egy antifasiszta csoport propagandistájaként működött, Kazincbarcikán egy szökési kísérlet kapcsán tartóztatták le (tudomással bírt a tervről, de nem jelentette). A megzsarolt Hergenröder hamar azonosult a kapott feladattal. Besúgásai alapján több internáltat megbüntettek, illetve elítéltek. Szabadulása után is besúgóként működött, „Lajos”, illetve „Mecseki Vilmos”

⁸¹ Lám, 1998: 65–68.

⁸² ÁBTL, 3.2.4. K-1134. 13. Nagy László hadnagy jelentése, 1952. augusztus 16.

⁸³ ÁBTL, 3.1.9. V-69489. 18. Jelentés, 1952. október 3.

néven különösen rosszindulatú jelentésekkel látta el megbízóit. Glück Andrásról még az internálótáborban azt jelentette, hogy „*soviniszta és demokráciaellenes*” tevékenysége azzal is bizonyítható, hogy barátainak azt mondta, hogy „*a mi kötelességünk porba dőlt hazánkat újra felépíteni, még akkor is, ha ezt nem mi fogjuk befejezni*”. Ezen felül Glück bajtársaival az ilyen kijelentések után „*irredenta, soviniszta dalokat énekelt... amelyek nem csak az ő körét, hanem a barakk más lakóit is veszélyes lelki állapotba juttatta*”.⁸⁴ Igencsak elgondolkodtató, hogy a hazájuk által meghurcolt svábok még az internálásuk alatt is magyar hazafias dalokat énekeltek – ez is jó bizonyíték az érintettek összetett identitására.

Az ÁVH-nak nagy tervei voltak vele, Jugoszláviába akarták átdobni. A nevét Fogarasira magyarosító Hergenröder szerencséjére erre nem került sor – sorstársaihoz hasonlóan minden bizonnyal ő is gyorsan lebukott volna a jugoszláv elhárítás előtt. Az állambiztonsággal való kapcsolata azonban 1956 után is megmaradt. Továbbra is jelentéseket adott a Pécs környékén letelepedett korábbi internált bajtársairól, és arra is vállalkozott, hogy beutazzon az NSZK-ba, és ott rokonlátogatási fedéssel bizonyos hírszerzési feladatokat is elvégezzen. 1964-ben sikkasztás miatt nyolc évre ítélték, így besúgóí tevékenységét zárkaügynökként folytathatta. Szabadulása után is foglalkoztatták, csak újabb köztörvényes bűncselekménye miatt kényszerült az ÁVH utódszerve arra, hogy Hergenrödert kizárja a hálozathoz.⁸⁵

A rabok már csak azért is szinte azonnal észlelték a beszervezési kísérleteket, mert közöttük viszonylag sok kizárt ÁVH ügynök volt, aki éppen dekonspiráció vagy árulás, illetve megbízhatatlanság miatt lett internálva. Így a rabok jelentős része mélyreható operatív ismeretekkel rendelkezett. Ráadásul a legtöbb beszervezett ügynök dekonspirálódott, mivel nehezen lehetett megszervezni a tartótiszttel való feltűnésmentes kapcsolattartást.

Az internálótáborba érkezés után a rabok egyéni számot kaptak. Ettől kezdve ezen a számon szólították őket. Vételezett és leadott munkaeszközöket is ezen a számon tartották nyilván. Az őrszemélyzet ritkán kérdezte meg az érintettek valós nevét. Minden vasárnap 14 órakor sorakozót tartottak a táborok udvarán. Ez volt az az alkalom, amikor a látszatra teljesen véletlenszerűen kiosztott büntetések kihirdetése is megtörtént. Sokan in-

⁸⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-68434. 22. „Lajos” jelentése, dátum nélkül.

⁸⁵ Lásd ÁBTL, 3.1.2. M-25100. „Mecseki Vilmos”; uo. M-25100/1. „Mecseki Vilmos”.

doklás nélkül „karcerbe”⁸⁶ kerültek, ahol a körülmények még a barakkoknál is jóval rosszabbak voltak. A rabok így arra kényszerültek, hogy a sorakozóra összes meleg ruhájukat is elvigyék, ugyanis aki büntetést kapott, az már vissza sem mehetett a barakkjába és a karcert télen egyáltalán nem fűtötték.

A náci táborrendszerhez hasonlóan Tiszalökön és Kazincbarcikán is bevezették a rabok közül kiválasztott előmunkások, azaz kápók intézményét. Ők voltak azok, akiknek az egyes munkabrigádokat kellett vezetniük és akik adott esetben testi fenytést is alkalmazhattak rabtársaikkal szemben. Közülük néhányan kifejezetten szadisztikus hajlamaikról váltak hírhedtté. A leginkább rettegett személy talán a volt csendőr őrmester, Monori József volt, akit a rabok csak „fekete cárnak” neveztek.⁸⁷ Furkó Béla azt írta róla, hogy a szovjet fogságban még normálisan viselkedett, de Magyarországon megőrült és itt már csak azt az elvet követte, hogy minden áron életben akar maradni, ami gyakorlatilag mások lelkiismeretlen feláldozását jelentette.⁸⁸

A rabokat az internálótáborokban öltöztették át, addig a szovjet hadifogságban viselt ruhadarabjaikat hordták. Leselejtezett honvéd-egyenruhákat osztottak nekik, amelyek közepére elől-hátul két centi vastag fekete csíkot festettek. Nyáron a ruhák egy részét le kellett adni. Hálóruházatot nem osztottak ki, friss alsóneműt pedig csak igen ritkán juttattak.

Az őrszemélyzetet „felügyelő úr” megszólítással kellett illetni, a jelentést három lépés távolságból, levett sapkával kellett megtenni. Ehhez képest a szovjet fogolytáborokban már-már demokratikus szellem uralkodott, hiszen ott ezen a területen úgy-ahogy betartották a nemzetközi előírásokat, ami ebben az esetben azt jelentette, hogy az őrszemélyzetet bárki mindenféle formalitás nélkül megszólíthatta.⁸⁹

A szigorú őrzés dacára viszonylag sok hír jutott ki ezekből a táborokból, ellentétben a recski táborral, amelyet hermetikusan elzártak a külvilágtól. Az információcsere egyúttal bizonyíték a helyi lakosság szolidaritására és kooperációs készségére. Már a Toloncházba szállítás előtt is dobáltak ki cédulákat a vonatokból, később pedig a táborokban dolgozó civileken keresztül csempészték ki leveleket. Ezekből néhány még a vasfüggönyön is

⁸⁶ A „karcer” gyakorlatilag sötétzárkában történő szigorított fogva tartást jelentett, csökkentett élelmiszeradaggal.

⁸⁷ Lásd Lám, 1998: 274–275.

⁸⁸ Görbedi, 1998: 207.

⁸⁹ Josef Ringhoffer, Georg Richter és Tasnádi Frigyes közlése.

átjutott! Ez egyáltalán nem volt kockázatmentes vállalkozás, hiszen minden ilyen akció börtönbüntetést eredményezhetett annak, aki segítőként vett benne részt. Lám Béla a táborban 97 nap sötétzárkát kapott egy olyan levélért, amelyben egyébként semmilyen dehonesztáló adat sem szerepelt.⁹⁰

A táboron belül az ÁVH terrorja dacára is megmaradtak a szolidaritás gesztusai. A fogva tartott tiszteket a katonák minden tiltás dacára régi rendfokozatuk szerint szólították. A civil munkások többsége ahol csak tudott, segített, és voltak az őrszemélyzetben is olyanok, akik emberséges magatartást tanúsítottak.

A TÁBOROK FELOSZLATÁSA

Nagy Imre miniszterelnök 1953. június 26-án általános amnesztiát hirdetett, és feloszlatta az internálótáborokat. Ez az intézkedés azonban a tiszalöki internálótábort nem érintette. Jogtörténeti érdekesség, hogy az internálás megszüntetéséről hozott intézkedés nem tesz említést azokról a jogszabályokról vagy rendeletekről, amelyek alapján az internálási határozatokat meghozták. Ez is példázza azt, ahogyan a pártállami diktatúra álcázni kívánta a joggal történő visszaélést.

1953. július 27-én az internálási határozatokat felülvizsgáló bizottság még 1159 külföldi rokonsággal rendelkező hadifoglyot tartott számon. Egy 1953. augusztus 3-i jelentés a számot már 1170 főben adta meg.⁹¹ A Belügyminisztérium XI. (titkos ügyek) osztálya augusztus elején a külföldi állampolgársággal rendelkező rabok szabadon bocsátását javasolta.

Nem érthető, hogy mitől váltak a korábbi Waffen-SS katonák egyszeriben „külföldi” állampolgárrá. Mindegyikük magyar állampolgárként született, és az állampolgárságtól történő jogi megfosztás sem történt meg. Csak feltételezhetjük, hogy mivel kitelepítettek esetén automatikusan törölték az érintettek állampolgárságát, így jártak el a kitelepítendőnek tekintett, de Magyarországon internált hadifoglyokkal is.

⁹⁰ Lám, 1998: 279.

⁹¹ Ebből 1003 személynek a nyugatnémet zónában élt a rokonsága, 105 személy eredetileg jugoszláviai német volt, 57 fő családja Ausztriában élt, ketten román és ketten csehszlovák honosnak minősültek, egy személy pedig belga állampolgár volt. A dokumentumot fakszimilében lásd Görbedi, 1998: 181–182.

A magyarországi német foglyokat 1953 nyarára Tiszalökre koncentrálták. A felülvizsgáló bizottságok 1953. augusztus 3-án kezdték meg munkájukat. 1953. szeptember végére már csak azok az internáltak maradtak a táborban, akiknek rokonságát nyugatra telepítették ki, és akik maguk is nyugatra kívántak távozni.

Az 1953. október 3-i tiszalöki sortűz körülményei és az ezt követő vizsgálat már ismert a szakirodalomban.⁹² Finn Ferencet és Huber Ferencet egy kirakatperben súlyos börtönbüntetésre ítélték. Mindketten 1955-ben szabadultak.

Huber Ferenc elítélése után kérte, hogy egy bányába osszák be, mert azt remélte, így hamarabb engedik majd szabadon. Az oroszlányi bányában dolgozott, és paradox módon itt jóval több pénzt keresett a magyar átlagnál. Mivel vállalta, hogy összegyűjti a már elhagyott tárnák faanyagát, ezért ezzel az életveszélyes munkával havi 2500-3000 forintot keresett. Első csomagját szüleitől csak 1955 elején vehette át. Jóindulatú civilek segítségével már korábban is tudott küldeni illegálisan egy levelet szüleinek. Egy munkatársa azzal segített neki, hogy nővérét Huber „menyasszonyaként” mutatta be a börtönőröknek, így Huber is jogosulttá vált arra, hogy Magyarországról csomagokat és leveleket kapjon. Nem sokkal később egy másik bányába helyezték át, ahol Huber a rendkívül rossz munkakörülmények miatt sztrájkba kezdett. Büntetésből Márianosztrára szállították és innen szabadult 1955 októberében. Szabadulásakor 30 000 forintot fizettek ki neki, ami akkor óriási összegnek számított. Vásárolt belőle egy sífelszerelést, ruhadarabokat, egy svájci órát és még néhány apróságot. Az osztrák–magyar határ átlépése után Királyhidán (Bruck an der Leitha) ő és kísérei pihenőt tartottak egy vendéglőben. *„Életem legerősebb és megindítóbb élménye volt, amikor itt megláttam az első hadifogoly-fiaikat kereső anyákat. Kezeikben fiúk fotóját tartották és mindenkit megkérdeztek arról, hogy láttuk-e az illetőt. »Ma 30 éves lenne, örvezető volt és tizenegy évvel ezelőtt így nézett ki.«”*⁹³

Ezt az érzést a késői születés kegyelmével megáldott olvasó biztos nem tudja elképzelni.

⁹² A Tiszalökön maradt rabok között eleve nagy volt a nyugtalanság, miután tapasztalhatták, hogy a Magyarországra repatriálni hajlandó bajtársaik egy részét szabadon engedték, őket viszont minden indoklás nélkül tartották továbbra is fogva. Az utolsó csepp a pohárban az volt, amikor a táborvezetés sztahanovista munkaversenyre akarta rávenni a rabokat, akik erre sztrájkba léptek. Lásd Görbedi, 1998; Feinrich, 1981.

⁹³ Feinrich, 1981: 197.

Források és szakirodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.1. BM Központi Fogymaték

2789. Kiss Kálmán

3.1.2. Munkadossziék

M-25100. „Mecseki Vilmos”

M-25100/1. „Mecseki Vilmos”

3.1.5. O-dossziék

O-14922/19. Exler László

O-14922/21. Genersich János

O-14933/22 Grölger Károly

O-14922/100 Nohalka József

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-4836. Pecsényecz József

V-4907. Weichardt Pál

V-4914. Werneszt József

V-4915. Wittenleiter Ede

V-7347. Auth János

V-12442. Klemm János

V-25851. Schutz József

V-67695. Huber Mátyás

V-67755. László Gyula

V-67763. Nagy János

V-67814. Rück János

V-67902. Herzog József

V-67903. Schmidt József

V-67931. Horgász István

V-68016. Huber Ferenc

V-68048. Krebszt István

V-68049. Krebszt Henrik

V-68050. Till István

V-68051. Náglt Antal

V-68166. Zielbauer Ferenc

V-68167. Szakál István

V-68168. Lang Ignác

V-68169. Lichtmanegger Oszkár

V-68170. Reidlt József

V-68171. Eckert Miklós

V-68180. Rohr István

V-68190. Richter Mihály

V-68200. Hauck Ádám

V-68234. Schöffert Mihály

V-68298. Schäfer József

V-68229. Schmidt Gyula	V-70315. Pencz József
V-68349. Durst József	V-70532. Geistlinger Mátyás
V-68356. Hauser József	V-84468. Dávid Lajos
V-68434. Glück András	V-85119. Ujvári József
V-68458. Nagy Imre	V-106601. Exler László
V-68584. Csauth József	V-107383. Fröh Ferenc
V-69211. Ormos András	V-107384. Föglein Márton
V-69219. Ébner Ferenc	V-108168. Finn Ferenc
V-69488. Ormos József	V-108316. Volt hadifoglyok
V-69489. Grábeldinger József	fényképei
V-69491. Elsässer György	V-113408/a. Szovjetunióból
V-69492. Wischer Ádám	hazatért hadifoglyok
V-69497. Grill Jakab	V-113408/1a. Szovjetunióból
V-69498. Hoffmann József	hazatért hadifoglyok
V-69584. Wettstein Ádám	V-113409/5. Szovjetuniótól átvett
V-69682. Tasnádi Frigyes	hadifoglyok
V-69735. Klemm János	V-146229. Szovjetunióból hazatért
V-70154. Frank József	hadifoglyok
V-70311. Beck István	V-146230. Szovjetunióból hazatért
V-70313. Bohner Jakab	hadifoglyok

3.2.4. Beszervezési kutató dossziék

- K-1134. Kövecs László
- K-1040. „Lajos”

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

- A-482. Az Államvédelmi Hatóság kimutatása az internálásra szánt volt hadifoglyokról
- A-483. A kazincbarcikai internálótáborban őrzött külföldi állampolgárok
- A-485/1. A tiszalöki és kazincbarcikai internálótábor iratai
- A-486. A tiszalöki és bernátkúti internálótábor iratai
- A-493. A recski, kazincbarcikai és tiszalöki internálótáborok anyaga
- A-506. Kimutatások a kazincbarcikai, kistarcsai, recski, tiszalöki internálótáborokban lévő személyekről
- A-507. Kimutatás a tiszalöki internálótáborban lévő hadifoglyokról
- A-508. Különböző internálótáborokról készült kimutatások, javaslatok, tervezetek, utasítások és határozatok
- A-1249. A tiszalöki internálótáborra vonatkozó anyagok

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV.I.a. Budapesti Népbíróság büntetőperes iratai

Nb. I. 4912/1946. Exler László

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276 Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Szervei iratai, 1946–1958

Veritas Intézet Oral History Archívum (OHA)

310. Tasnádi Frigyes interjú

INTERJÚK ÉS LEVELEZÉS

Entzmann, Martin

Klesitz, Josef

Lám Béla

Richter, Georg

Richter Mihály

Ringhoffer, Josef

Tasnádi Frigyes

INTERNETES FORRÁSOK

IPN, 2024

Instytut Pamięci Narodowej (Nemzeti Emlékezet Intézete): German Camps on Occupied Polish Territories during 1939–1945.

<https://truthaboutcamps.eu/th/form/60,Zaloga-SS-KL-Auschwitz.html?l=1>

(Utolsó letöltés: 2024. június 20.)

FORRÁSKIADVÁNYOK

Varga, 2006

Varga Éva Mária (összeáll.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006.

EGYÉB PUBLIKÁLT FORRÁSOK

Bundesministerium, 1994

Bundesministerium für Vertriebene Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte (szerk.): *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Eine Dokumentation*. München, Weldbild Verlag, 1994.

Kozma, 1991

Kozma Ferenc: *Keserves utak. Riportok a Magyarországról kitelepített németekről*. Budapest, Pátria Nyomda, 1991.

Lám, 1998

Lám Béla: *Emlékképek gyertyafényben. 12 év háborúban és békében, 1943–1954*. Budapest, [magánkiadás], 1998.

Payer, 1986

Andreas v. G[esell]. Payer: *Armati Hungarorum*. München, magánkiadás, 1986.

Rákosi, 1997

Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997.

SZAKIRODALOM

Bank–Gyarmati–Palasik, 2012

Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: *„Állami titok”. Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, 2012.

Bank–Őze, 2005

Bank Barbara – Őze Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig*. Budapest–München–Backnang, Magyarországi Németek Országos Szövetsége, 2005.

Baráth, 2008

Baráth Magdolna: Iratkezelés és selejtezések. In: Kenedi János (szerk.): *A Szakértői Bizottság jelentése: 2007–2008*. [Budapest], [s. n.], [2008]. 122–148.

<https://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. június 20.)

Bednárík, 2017

Bednárík János: A kitelepítettek ügyvédje. Egy magyarországi német közösség első négy évtizede Németországban Gödrösy Béla ügyvéd hagyatékának tükrében. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Örökség, archívum és reprezentáció*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2017. 123–136.

Bellér, 1981

Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981.

Böhm, 1990

Johann Böhm: *Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS. Innen- und Außenpolitik als Symptom des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und ungarischer Regierung*. Ippesheim, Verlag des Arbeitskreises für Geschichte und Kultur der deutschen Siedlungsgebiete im Südosten Europas e. V., 1990.

Eötvös-Hegedüs, 2006

Eötvös Péter – Hegedüs Hajnalka (szerk.): *Hortobágyi kényszermunkatáborok 1950–1953 között. Szimpózium. 2006. szeptember 4.* Budapest, Konrad-Adenauer-Stiftung Budapesti Képvisellete, 2006.

Feinrich, 1981

Hans Feinrich: *Gefangen, Geschunden, Verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart, Unsere Post Verlag, 1981.

Gajdos-Frank, 2016

Gajdos-Frank Katalin: *Megfigyelve. Az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs, Jakob Bleyer Helytörténeti Gyűjtemény-Heimatismuseum, 2016.

Görbedi, 1989

Görbedi Miklós: *1020 nap az őrtornyok árnyékában. A tiszalöki hadifogolytábor története*. Tiszalök, Tiszalöki Költésérvetési Üzem, 1989.

Görbedi, 1991

Görbedi Miklós: *Szögesdrótok mögött a Sajó völgyében. Szovjet hadifogságból a barcikai kényszermunkatáborba 1951. okt. 6-tól 1953. szept. 16-ig. A kazincbarcikai kényszermunkatábor története*. Eger, Magyar Ciszterci Diákok Szövetségének Egri Szakosztálya, 1991.

Görbedi, 1998

Görbedi Miklós: *Az árnyékok hosszúra nyúlnak. Kiegészítés Kecskemét–Tiszalök–Kazincbarcika kényszer munkatáborainak történetéhez*. Tiszalök, „Október 4.” Baráti Társ. Tiszalöki Tagozat, 1998.

Görbedi, 2004

Görbedi Miklós: *Emlékkönyv a tiszalöki kényszer-hadifogolytábor ÁVO-s sortüzének és felszámolásának 50. évfordulójára: 1953. október 4. – 2003. október 4.* Tiszalök, Tiszalök Város Önkormányzata, 2004.

Görbedi, 2005

Görbedi Miklós: *Sorsok... életpályák... a táborok után*. Tiszalök, „Október 4.” Baráti Társaság Tiszalöki Tagozata, 2005.

Görbedi, 2012

Görbedi Miklós: *Így írtam a magyarországi kényszer-hadifogolytáborok történetét: Tiszalök, Kazincbarcika, Kecskemét-Korhánköz*. Tiszalök, magánkiadás, 2012.

Greif–Siebers, 2016

Gideon Greif – Peter Siebers: *Todesfabrik Auschwitz. Topographie und Alltag in einem Konzentrations- und Vernichtungslager*. Herausgegeben von NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln mit dem Staatlichen Museum Auschwitz-Birkenau. [Köln], Emons Verlag, 2016.

Höhne, 2008

Heinz Höhne: *Der Orden unter den Totenkopf. Geschichte der SS*. München, Bassmann Verlag, 2008.

Hösch–Seewann, 1991

Edgar Hösch – Gerhard Seewann: *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Madjaren als nationale Minderheiten im Donauraum“*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1991.

Lévai, 2002

Lévai Éva: Tiszalöki internálótábor, 1953. In: Schmidt Mária (szerk.): *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet Évkönyve*. Budapest, XX. Század Intézet, 2004. 155–179.

Marchut, 2014

Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségrevonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Budaörsi Passió Egyesület–Magyar Történelmi Társulat, 2014.

Snyder, 2012

Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, Park Kiadó, 2012.

Somlai, 2017

Somlai Péter Ferenc: *Budakeszi társadalma a 20. század első felében I. Népesedés, nyelvhasználat, életmód*. Budakeszi, Budakeszi Helytörténeti Egyesület, 2017.

Spannenberger, 2005

Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2005.

Spannenberger–Vonyó 2006

Spannenberger Norbert – Vonyó József: *Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe*. In: Mariana Hausleitner – Harald Roth (szerk.): *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmitteleuropa und Südosteuropa*. München, IKGS Verlag, 2006. 237–251

Tilkovszky, 1974

Tilkovszky Loránd: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.

Tóth, 2006

Tóth Ágnes: „A népeket kihajcsák a legelőre és ők azt viszik getoba akit akarnak.” Internálótábor Lengyel községben. *Kisebbségkutatás* 2006/4. 621–641.

Tóth, 2009

Tóth Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, 2008. 37–52.

Tóth, 2016a

Tóth Ágnes: Integration im Prinzip – Diskriminierung in der Praxis. Die Deutschen in Ungarn 1948–1956. In: Frank Spengler – Bence Bauer (szerk.): *Integration oder weitere Diskriminierung? Die Lage der Deutschen im Karpatenbecken in den 1950er Jahren*. Budapest, Konrad-Adenauer-Stiftung, 2016. 25–36.

Tóth, 2016b

Tóth Ágnes: Integráció elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956. *Pro Minoritate* 2016/2. 47–55.

Tóth, 2018

Tóth Ágnes: Diplomáciai erőfeszítések a német nemzetiségű internált hadifoglyok szabadon bocsátásáért (1951–1955). *Kisebbségkutatás* 2018/4. 247–267.

Varga, 2009

Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana, 2009.

T. Varga, 2002

T. Varga György: Adalékok a börtönügy és rabmunkáltatás történetéhez. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2002. 159–175.

Wildmann, 1998

Georg Wildmann (szerk.): *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermordes*. München, Donauschwäbische Kulturstiftung, 1998.

Wildmann, 2010

Georg Wildmann: *Donauschwäbische Geschichte. Band III. Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944*. München, Donauschwäbische Kulturstiftung, 2010.